

Szoliva Gábriel OFM

Előkerült Oláh Miklós esztergomi érsek kottás *Psalterium Strigoniense*-je (1523) Münchenből — I.

Az új forrás leírása és antifónáinak elemzése

A magyar gregoriánnum-kutatás régóta fájó hiánya szűnt meg a közelmúltban egy új kottás pszaltérium előkerülésével. A középkori magyar zenetörténet és liturgiátörténet kutatói egyaránt áhították, hogy rendelkezésre álljon egy hiteles, teljes, kottás *esztergomi pszaltérium*, mely a zsolozsma hetente visszatérő részét tartalmazza. Ez ugyanis a zsolozsma központi anyaga, egy „heti ordinárium”, melynek belső szabályrendszerét, visszatérő dallamait a fennmaradt többi kottás forrás ismertnek tételezi fel. Annál szomorúbb, hogy mostanáig nem volt a kezünkben ilyen teljes alapforrás Esztergomból. Jórészt meg kellett elégedni a Budai pszaltérium¹ amúgy megbízható és pontos, de nagyon töredékes anyagával. Az elveszett tételek egy része rekonstruálható volt ugyan a fennmaradt antifonálékból vagy a későbbi nyomtatott breviáriumokból (antifónák, kapitulumok, rezponzóriumok, könyörgések stb.), de a himnuszok esztergomi dallamai például csak több-kevesebb bizonytalansággal,² vagy egyáltalán nem voltak meghatározhatók.

A müncheni *Bayerische Staatsbibliothek* gyűjteményében a közelmúltban digitalizált,³ *Res/2 Liturg. 380* jelzetű *Psalterium Strigoniense* (a továbbiakban Str-380) megtalálása⁴ korábban nem remélt módon orvosolja a problémát.

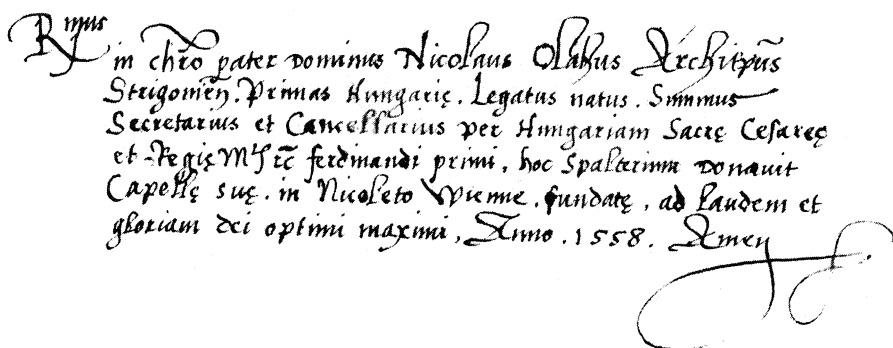
¹ Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. I.3c; további két töredéke: MTA Kézirattár, K 480

² E korábbi rekonstrukció pálos és más rokon hagyományok (zágrábi, pozsonyi) forrásaira támaszkodhatott, melyek csak részben követik az esztergomi változatokat.

³ A pszaltérium teljes terjedelmében megtekinthető, illetve pdf-formátumban letölthető az alábbi címen: <http://reader.digitale-sammlungen.de/resolve/display/bsb10147744.html>. Itt kell kifejezmem nagyrabecsülésemért a nagyvonalú és gondos munkáért, amelyet a Bayerische Staatsbibliothek digitalizációs központja végez. Ennek köszönhetően liturgikus ős- és korai nyomtatványok sokasága vált világszerte hozzáférhetővé, és tette az eddigieknél nagyságrendekkel egyszerűbbé a közép-európai liturgikus hagyományok összehasonlító elemzését. Ugyancsak köszönettel tartozom Földváry Miklós Istvánnak, aki korábban felhívta a figyelmemet erre az adatbázisra, és a pszaltérium megtalálását követően e cikk megírására ösztönzött.

⁴ Forrásunk (Str-380) nem szerepel Radó Polikárp alapvető cikkében (vö. RADÓ Polikárp OSB: „Nyomatott liturgikus könyveink kézírásos bejegyzései”, in *Pannonhalmi Főapátsági Főiskola Évkönyve* 1942/43., Pannonhalma 1943. 313–429), nem találkoztam vele Borsa Gedeon könyvészeti írásában, és Oláh Miklós hajdani könyvtárának köteteként sem volt ismert, vö. SZELESTEI NAGY

Könyvünk a nyomtatásban megjelent Psalterium Strigoniense-k közül a második, 1523-as velencei kiadás, teljes címe: *Psalterium chorale secundum consuetudinem Strigoniensis ecclesiae : cum antiphonis simul et letania ac hymnis de tempore et sanctis per totum annum : cum vesperis et vigiliis mortuorum*. Nyomdászta Petrus Liechtenstein volt, aki számos más esztergomi liturgikus könyvet is nyomtatott, és ez esetben Michael Pryschwicz budai könyvtáros megrendelésére dolgozott.⁵ A müncheni példányt különösen is értékesé teszi, hogy a címlapon olvasható tekintélyes donátor-, ill. posszessor-bejegyzés alapján biztosan Oláh Miklós (1493–1568) esztergomi prímás érsek tulajdonában volt, aki 1558-ban adományozta Bécs külvárosában álló, kertjéről messze földön híres nyári laka, a *Nicoletum* kápolnájának.⁶

R[everendissimus] in Christo pater dominus Nicolaus Olahus Archiepiscopus Strigoniensis Primas Hungariae Legatus natus Summus Secretarius et Cancellarius per Hungariam Sacrae Caesaree et Regis Matheo Ferdinandi primi, hoc Spalterium donavit Capellae suae in Nicoletto Viennae fundatae, ad laudem et gloriam Dei optimi maximi, Anno 1558. Amen

1. ábra. Oláh Miklós 1558-as donációját megörökítő bejegyzés a Str-380 címloldalán.

Miben áll ennek az újonnan előkerült forrásnak a jelentősége a korábban ismert nyomtatott pszaltériumokhoz képest?

A korai nyomtatott pszaltériumok és más, zenei utalásokat tartalmazó nyomtatott források nagy részének sajátossága, hogy csak a szöveget és a kottázásra üresen hagyott (piros színű) négyvonalas szisztémát szedték ki a nyomdászok, a dallamokat pedig a kész anyagba utólag, kézzel jegyezték be. Éppen

László: „Oláh Miklós könyvtáráról”, in MÓZES Huba (szerk.): *Program és mítosz között. 500 éve született Oláh Miklós*. Szent István Társulat, Budapest 1994. 55–67.

⁵ Az alcím adatai alapján: „Venetiis in aedibus Petri Liechtenstein : Michael Pryschwicz librarius Budensis me excudi mandavit”. Ld. még Petrus Liechtenstein címerét a kötet végén (f114v)!

⁶ A teljes bejegyzés: „R[everendissimus] in Chr[ist]o pater dominus Nicolaus Olahus Archiep[iscop]us Strigoniens[is]. Primas Hungariae. Legatus natus. Summus Secretarius et Cancellarius per Hungariam Sacrae Caesareae et Regiae Maiestatis etc. Ferdinandi primi, hoc spalterium [sic!] donavit Capellae suae in Nicoletto Viennae fundatae, ad laudem et gloriam Dei optimi maximi, Anno. 1558. Amen.” Szendrei Janka hívta fel a figyelmemet arra, hogy amikor Oláh Miklós 1555-ben a Bakócz-graduálét Esztergomnak („Ecclesiae suae Strigoniensis”) adományozta, a donációt mindkét kötetben hasonló formulával örökítették meg. Átírásban olvasható: SZENDREI Janka (közr.): *Graduale Strigoniense* (s. XV/XVI.), 1. kötet, Musicalia Danubiana 12. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 1993. 6. Hálásan köszönöm Szendrei Jankának a feldolgozási munkához adott értékes tanácsait.

ezért minden fennmaradt példány zenei szempontból önálló forrásnak tekinthető, hiszen annak dallamkészlete, a készlet következetessége, pontossága és teljessége a megrendelő igényein, az aktuális notátor felkészültségén és a neki rendelkezésre álló mintapéldány minőségén is múlott. A magyarországi gyűjteményekben fennmaradt, korábról is ismert Psalterium Strigoniense-k⁷ sajnálatos módon elsősorban szövegforrásnak tekinthetők, mivel notátoraik hiányosan és sok hibával töltötték ki őket.⁸

Az Oláh-pszaltérium (Str-380) jelentősége abban áll, hogy (öt, ritkán énekelte himnuszról eltekintve) végig kottázott példány, valamint főpapi magánhasználatra szánt volta bizonyos mértékig feltételezi, hogy notátora magas szintű zenei műveltséggel rendelkezett és az esztergomi karkönyvek legjavát használta fel a dallamok kiegészítésére. Ez utóbbit —ahogy alább látni fogjuk— belső zenei érvek is megerősítik.

Az Oláh-pszaltérium (Str-380) leírása

Az 1523-as nyomtatott Psalterium Strigoniense 144 fólióból áll, melyek mindegyike —a címlapot kivéve— nyomtatott foliálást kapott. A zsoltárok és antifónák szövegét feketével, míg a kottavonalakat, a zsoltárversek és himnuszok kezdőbetűjét, valamint az egyes megjegyzéseket és utalásokat piros színnel nyomtaták. A négyvonalas szisztémák magassága két szövegsornyi. Pirossal szerepelnek az egyes órákban az antifónák utáni válogatott zsoltárok megtalálását segítő fóliószámok is.⁹ A zsoltárversek belső tagolását (*mediáció*) fekete színű kettőspont jelzi, ugyancsak ez a jele a ritkán alkalmazott flexának.¹⁰ A órák kezdeteit s más szakaszhatárokat nagyméretű, 5–7 szövegsor távolságát átfogó nyomtatott iniciálék s növényi motívumokból álló, szintén nyomtatott díszítések jelzik.

A müncheni példány fizikai állapota kiváló, (későbbi?) használóinak egyike azonban enyhe csonkítást végzett rajta: a pszaltérium zsoltáros részében számsorrendben szereplő zsoltárok közül kivágta a kompletórium első, második és negyedik zsoltárát (Ps 4 *Cum invocarem*, Ps 30 *In te Domine speravi*, Ps 133 *Ecce nunc benedicite*), kiemelte a könyvből a harmadik zsoltárt (Ps 90 *Qui habitat*) tartalmazó 60. fóliót, ráragasztotta az előző töredékeket, és beillesztette a 102. fólió után a kompletórium himnusza elé. Hasonlóképpen járt el a hétköznapi prima állandó zsoltárával (Ps 53 *Deus in nomine tuo*), melyet a hétfői vesperás elejét tartalmazó 80. fólióra ragasztott, letakarva így a 116. zsoltárt (*Laudate Do-*

⁷ *Psalterium secundum ritum almae ecclesiae Strigoniensis*, Velence 1515 (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, RMK III, nr. 207); *Psalterium chorale secundum consuetudinem Strigoniensis ecclesiae etc.*, Velence 1523 (Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Inc. XVI. I.118; RMK III. nr. 259).

⁸ Az 1515-ös kiadású kötetről lásd bővebben: FERENCZI Ilona: „Az első «magyar énekeskönyv» — a Psalterium Strigoniense mint a protestáns graduálok forrása”, in *Zenetudományi dolgozatok*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 2011. 146.

⁹ Egy-egy fólió rektójára és verzójára ugyanazzal a számmal hivatkoznak.

¹⁰ Lásd f60: „Clamavit ad me et ego exaudiam eum, cum ipso sum in tribulatione, eripiam eum et glorificabo eum.”

minum omnes gentes) a hozzá tartozó, azonos szövegkezdetű antifónával együtt.¹¹ Mindkét utólagos beavatkozással az említett órákhoz tartozó saját zsoltárok kikeresésének fáradsalmától akarta megkímélni magát a kötet használója. A pszaltérium többi oldala sértetlen.

Feria. iij.

Auroza cursus prouebit: auroza totus pdeat: in patre totus filius: et totus in verbo pater. Deo patri. V. In matutinis dñe meditabor in te. Quia fuisti adiutor meus. Ad bñs añ.

Benedictus deus israel.

C Feria. iij. ad matutu. Inui. Jubilem deo salutari nro. ps. Veni te. Añ. Ut nō dliquā.

Psal. 38. Tri custodiaz vias meas: vt nō delinquā in lingua mea.

Posui in meo custodiam: cū consisteret peccator aduersum me. Obmutui et humiliatus et sylvula bonis: et dolor meus renouatus ē. Quod caluit cor meus in terra me: et in meditatione mea exardescet ignis. Locutus sum in lingua mea: notū fac mihi domine finem meum. Et numerum dierum meorum quis est: vt sciam quid desit mihi. Ecce mēsurabiles posuisti dies meos: et substantia mea tanq̄s nihilum ante te. Verūtamen vniuersa vanitas: oīs hō viuens. Queruntamen tū imagine pertrāsit homo: sed et frustra cōturbatur. Thesaurizat: et ignorat cui cōgregabit ea. Et nūc q̄ est expecta-

2. ábra. A hétfői laudes vége a Benedictus-antifónával és a keddi matutínium kezdete (f25^v).

Az 1523-as esztergomi pszaltérium szerkezetében követi a korábbi kézírásos pszaltériumokat:¹² a zsoltárokat számsorrendben tartalmazó, azok antifónáival, a hétköznapi himnuszokkal, kapitulumokkal és könyörgésekkel kiegészülő zsol-

¹¹ Emiatt biztosra vehető, hogy a csonkítás a már notációval ellátott példánnyal történt meg.

¹² Lásd pl.: Budai pszaltérium (Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. I.3c), Psalterium Blasii (Budapest, OSzK, Clmae 128), Zágrábi himnáríum-töredékek (Zágráb, Metropolitanska Knjižnica, MR 21).

táros részből, az időszaki és szentekről szóló himnuszokat tartalmazó himnáriumból és a halotti zsolozsmából áll. A halotti zsolozsmát a fenti kiadás szövegesen, dallamok nélkül közli.

A zoltáros rész a vasárnapi matutínium három noktornusával kezdődik (f2), majd a zoltárok sora megszakad, beékelődnek a vasárnapi laudes (f12) antifónái és himnusza. Ezután a zoltárok növekvő sorszámai szerint a vasárnapi prima (f13) következik, majd egymás után a hétköznapi matutíniumok zoltárai antifónáikkal s a laudesek antifónái, kantikumai, himnusza. A szombati laudes (f74) után a vesperások sorát a vasárnapi nyitja a *Sede a dextris meis* kezdetű antifónával és a 109. zoltárral (f77 *Dixit Dominus*). Nem szerepel kottával a közvasárnapok vesperásában énekelt híres responzórium, a *Quam magnificata*.¹³ A vesperások sora már a hétfői 3. antifónánál (f81 *Laudate Dominum omnes gentes*) megszakad, mert a következő 117. zoltár, valamint a 118. zoltár első két divíziója már a kishórákba tartozik: egymás után következnek a primából még nem közölt tételek, majd a tercia (f84), szexta (f85^v) és nóna az összes saját tétellel (f87^v). A nóna után a hétfői vesperás 4. antifónájával és a 119. zoltárral (*Ad Dominum cum tribularer*) folytatódik a vesperások sora a zoltárok szerint. A szombati vesperás (f100) után szerepel a kompletórium (f103), majd a laudes állandó befejező zoltárhármasa (Ps 148–150), az újszövetségi kantikumok (f104^v), a *Te Deum* (f105^v), végül (Mindenszentek-)litánia, préceszek és orációk zárják a zoltáros részt.

A folyamatos zoltározásból (*psalmodia currens*) kimaradó, tematizált válogatásban szereplő zoltárok is a maguk (sorszámukból adódó) helyén kerülnek be a zoltárkönyvbe, de antifóna nélkül.¹⁴ A kishórák himnusza kizárólag szövegesen szerepelnek a pszaltériumban, ami tükrözi azt a gyakorlatot, hogy a nap nagyobb óráinak himnusz dallamán énekelték őket. Kivétel Esztergomban ezalól a kompletórium himnusza, melynek időszaki és szentekről szóló saját tételei is szerepelnek a himnáriumban.¹⁵ Forrásunk nem közöl dallamot a kishórák *responsorium breve*-ihez¹⁶ és —némiképp meglepő módon— a vasárnapi laudes himnuszához (*Ecce iam noctis*) sem.

¹³ A Budai pszaltériumban kottával szerepel (f69). A nyomtatott esztergomi pszaltérium e tétel kapcsán rászorul egy megfelelő antifonále kiegészítésére.

¹⁴ Ps 4 *Cum invocarem* például a kompletórium, Ps 5 *Verba mea* a laudes állandó zoltára stb.

¹⁵ Str-380-ban nem szerepel hétköznapi dallam a *Te lucis ante terminum* himnuszhoz, azaz a XVI. században már minden alkalommal a vesperás (vagy a laudes) himnusz dallamát kellett használni ehhez a szöveghez, vagy a himnárium saját (időszaki vagy szentekről szóló) tételét. A Budai pszaltérium ezzel ellentétben még közöl saját dallamot a *Te lucis ante terminum*-hoz (f30). Az Esztergomi ordinárius himnusz dallamokkal kapcsolatos rendelkezéseiről lásd bővebben: FÖLDVÁRY Miklós István: *Rubrica Strigoniensis. A középkori Esztergom liturgiájának normaszövegei*. PhD-értekezés. ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest 2008. 364skk.

¹⁶ Különös, hogy ezzel ellentétben az OStr 1520-as kiadásának 77. főlíóján —az egész könyvben egyedülálló módon— *Liber Regum* vasárnapjának primájánál a teljes responzorium breve (*R. Iesu Christe Fili Dei vivi*) szövege fölé kottasort szedtek, azaz nemcsak az incipit, hanem a teljes dallamot fel kívánták tüntetni. Több dallam volt ezek szerint még használatban a XVI. század elején is! Lehetséges, hogy a responzorium breve éneklése pszaltériumunk szerkesztői szerint nem

Az Oláh-pszalterium (Str-380) notációja

Str-380 notátora —határozott vonalvezetésével— rendezett, tiszta kottaképet alakított ki, mely első látásra szembetűnik.¹⁷ A kottavonalak távolságához gondosan megválasztott tollvastagság a korábbi könyvirások megjelenését utánozva, esztétikusan tölti ki az üresen hagyott helyeket.¹⁸ Notációja metzigót-magyar keveréknotáció.¹⁹ A Str-380 fólióin notátorunk többféle climacust ír: az esetek kétharmadában²⁰ megtartja a climacus kettős punctummal induló, archaikus (magyar) formáját, a második hangot a kettős punctum közé írja, majd a többit attól jobbra elhajlítva sorakoztatja; míg az esetek egyharmadában metzi típusú climacus szerepel, azaz (kettős indítás nélkül) jobbra hajló vonalban azonos módon sorakoznak egymás után a climacust alkotó punctumok. A típus megválasztása nem tűnik következetesnek: néhány esetben egyazon tételben belül szerepel mindkettő,²¹ illetve az is előfordul, hogy többször lekottázott dallamok ugyanazon zenei pontján más típusú climacust alkalmaz először, mint másodszor.²² Szerepel ugyanakkor forrásunk neumakészletében a kötött climacus is.²³ A scandicust a magyar notáció kötött scandicusának részekre tagolásával írja, tehát nem metzi mintára. Az egyes zenei tételek (vagy épp az intonáció) végén, illetve a zsoltdifferenciák utolsó hangjaként gyakran kettős punctum jelenik meg (olykor vékony hurokkal összekötve),²⁴ ebből a második punctum fejét no-

tartozott annak használójára, ezért nem tartozik hozzá dallam, vagy csak egyszerű típusdallamot szántak hozzá, amelyet szükségtelen volt kikottázni?

¹⁷ Kottaképek analógiáit a fennmaradt nyomtatott misszálék utólagos zenei bejegyzésében, valamint kortárs kóruskönyvekben is megtaláljuk. Lásd pl. a győri Egyházmegyei Könyvtár 1498-as velencei kiadású *Missale Strigoniense*-jének prefációit, vagy az OSzK Inc. 176-os jelzetű, 1490-es bázeli pálos misszáléjának prefációit (custos nélkül), vagy az OSzK Fol. Lat. 3815-ös jelzetű, 1534-es *Erdélyi graduále*-ját, vagy az 1636-os gyulafehérvári nyomtatott *Öreg graduál*-ját (RMK I, nr. 658)! Faksimilében lásd: SZENDREI Janka: *Középkori hangjegyzések Magyarországon. A magyar notáció története. Német neumaírások Magyarországon.* MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 1983. 272, 297, 299 és 305.

¹⁸ Az 1515-ös *Psalterium Strigoniense* kottavonalainak távolsága nagyobb, mint az 1523-as kiadásé. Az OSzK gyűjteményében lévő 1515-ös példány kottaképe talán a kottavonalak nagyobb távolsága miatt is esetlenebb. Faksimilében lásd FERENCZI: *i. m.* 147!

¹⁹ Lásd erről bővebben: SZENDREI: *i. m.* 76–88.

²⁰ Csak a forrásban szereplő önálló climacusokat és a climacusszal induló összetételeket számoltam össze.

²¹ Vö. f112 *Deus Creator omnium* (*omnium* és *gratia*), valamint f121 *Chorus novae Ierusalem* (*Ierusalem* és *dulcedine, colens, gaudiis*)!

²² Vö. f43 és f44^v *Domine Deus* (*Deus*); f124^v *Pange lingua gloriosi* (*mysterium*), valamint f124^v *Urbs beata Ierusalem* (*visio*); f129 *Assunt festa iubilea* (*iubilea*), valamint f121 *Chorus novae Ierusalem* (*Ierusalem*) stb!

²³ Kötött climacust használ a notátor a következő tételeknél: f76^v *Illuminare Domine his* (*pacis*), f103 *Salva nos* (*nos*), f121 *Chorus novae Ierusalem* (*festum*), f126 *Gratulare Caesarea* (*solis, revexit*), f126^v *Ista sanctorum* (*exuperasti*), f127 *Salve Crux sancta* (*signum salutis*) stb.

²⁴ Az archaikus climacus kettős indítása egyetlen esetben sem kap hurkot, mint ahogy ez gyakori például a Bakócz-graduáléban.

tátorunk lefelé kanyarítja. A sorok végén következetesen alkalmaz négyszögletes fejű és ferdén, hosszan jobbra húzott szárú custost. Az antifónákat függőleges vonallal választja el a közvetlenül utánuk bejegyzett zoltárdifferenciától. A C- és F-kulcsok használatában nagyon következetes, elenyésző a hibás kulcsrakású sorok száma, „b”-t azonban egyetlen tételnél sem ír, a néhol vékony tollal beírt módosító jelek a kötet későbbi használóinak tulajdoníthatók.

3. ábra. Str-380 jellegzetes neumái: a. kettős punctummal induló climacus; b. metzi típusú climacus; c. kötött climacus; d. záró kettős punctum hurokkal; e. „szeletelt” scandicus és custos

Az Oláh-pszaltérium (Str-380) antifónái

Kötetünk zoltáros részének 141 antifónája közül 138 teljesen ép.²⁵ A dallamkészlet értékeléséhez a tekintélyes esztergomi zsolozsmakódex, a *Breviarium notatum Strigoniense* (Str-7),²⁶ valamint Str-380-hoz műfajban és korban is közelebb álló *Budai pszaltérium* (PsalBud) antifónaanyagával való összevetés látszik célszerűnek. Str-7 antifónái közül 32, valamint PsalBud 45 megmaradt antifónájából 30 hangról hangra azonos Str-380 megfelelő antifónáival, ezek közül 10 mindhárom forrásban pontosan ugyanúgy szerepel. Legnagyobb számú a fő dallamvonalat nem befolyásoló, Str-7 és PsalBud anyagától véletlenszerű vagy díszítő jellegű eltérést mutató antifónák csoportja. Ilyenek például azok az antifónák, melyekben Str-380 a főként punctumokból álló dallamokat néhány hajlítás elhelyezésével „lányítja”.

Str-380 f89 ^v , PsalBud f16 ^v	Str-7 f71
Str-380 f103	Str-7 f69 ^v

²⁵ A zoltáros rész utólagos felvágása és a töredékek átragasztása miatt két antifónából csak az intonáció olvasható (f80 *Credidi [propter quod locutus sum]* és f93^v *Et omnis [mansuetudinis eius]*), egy antifóna pedig teljesen takarásban van (f80 [*Laudate Dominum omnes gentes*]). A könyv restaurálásával ezek a dallamok is visszaállíthatók lennének.

²⁶ Praha, Bibliotheca Strahoviensis, DE. I.7. Kiadva: SZENDREI Janka (közr.): *Breviarium notatum Strigoniense* (s. XIII.). Musicalia Danubiana 17. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 1998.

A fenti két csoport (a teljesen azonos és az árnyalatnyi különbségeket mutató antifónaké) újonnan előkerült forrásunk antifónakészletének 95%-át teszi ki,²⁷ ezért kijelenthető, hogy Str-380 az élő esztergomi hagyomány egy kései szakaszának hiteles tanúja. Néhány különösen érdekes dallamot találhatunk ugyanakkor a fennmaradó 5%-ban!

Talán a késő középkori, XVI. századi zenei ízlés tükröződik a primában énekelte *Benedicat nos Deus Pater* kezdetű antifóna Str-380-beli változatán.²⁸ A korábbi forrásokban következetesen ugyanúgy szereplő hosszabb melizmák itt lerövidülnek, illetve az egyirányú szekundmozgás felé módosulnak. Ez az egyetlen ilyen módon „átdolgozott” dallam Str-380 anyagában. Az analóg helyek közül néhány példa:

... vir - tus Chri - sti ... vir - tus Chri - sti ... no - bis Do - mi - nus ...

... no - bis Do - mi - nus ... no - stra ... no - stra ...

Rendhagyó, hogy Str-380-ban a vasárnapi matutínium invitatórium-antifónája *Regem magnum adoremus* (f2)²⁹ a szokásos *Praeoccupemus faciem eius* (Str-7 f65) helyett.

Két antifóna tónusa a többi forrással összevetve bizonytalan (autentikus-plagális rokonság),³⁰ másik három pedig tónusvariánsként szerepel.³¹ A leggyakoribb, tonalitással kapcsolatos variációt a zsoltdifferenciák megválasztásának bizonytalansága adja.

Az antifónakészlet legnagyobb meglepetése a kompletóriumnál bejegyzett 6. tónusú *Salva nos* antifóna (f103). Az *Ordinarius Strigoniensis* (OStr) alapján ismert volt, hogy Esztergomban a *Liber Regum* história beiktatásának vasárnapján (és valószínűleg minden olyan, Szentháromság utáni vasárnapon, melyen új históriát kezdtek a zsolozsmában) a *Nunc dimittis Salva nos* kezdetű

²⁷ Str-7 „de psalterio”-antifónáinak legtávolabbi variánsát Str-380-ban az *A timore inimici* kezdetű antifóna mutatja (f40), de ennek párhuzama is megtalálható Str-2 anyagában (f73).

²⁸ A prima szerkezete sok tekintetben a kompletórium mintáját követi: a *Nunc dimittis*-antifóna megfelelője a primában a *Benedicat nos Deus Pater* kezdetű antifóna, melyet a Szent Atanáz-féle hitvalláshoz (*Quicumque*) énekeltek. Ld. a 4. ábrát (Str-380 f83)!

²⁹ Távoli variánsa: Str-7 f221v.

³⁰ *Exaudi te*: Str-7 f67 (8g1 tónus), Str-380 f11 (7a tónus); *Sana Domine*: Str-7 f71 (2. tónus), Str-380 f27 (1a1 tónus).

³¹ *Quia mirabilia fecit*: Str-7 f75 (irreg. tónus, 4e), Str-380 f65 (feltranszponálva, 1g3 tónus); *Metuant Dominum omnes fines terrae*: Str-7 f75v (8a tónus), PsalBud f7v (1g3 tónus), Str-380 f74v (1g3 tónus); *In cymbalis benesonantibus*: Str-7 f75v (8a tónus), PsalBud f9v (1g1 tónus), Str-380 f76v (1g1 tónus).

antifónáját 6. tónusban kellett énekelni.³² Kizárólag pálos forrásokból ismert volt továbbá egy 6. tónusú *Salva nos* antifóna,³³ de mivel az OStr egyetlen olyan példánya sem maradt fenn, melyben a kottás incipiteket utólag hitelesen bejegyezték volna, semmilyen közvetlen bizonyíték nem állt rendelkezésre arra nézve, hogy ez a „pálos” antifóna volt-e eredetileg esztergomi használatban.³⁴ Az *Oláh-pszalterium* (Str-380) minden kétséget szétoszlattott e tekintetben, hiszen a 103. fólióján a korábban ismert 6. tónusú *Salva nos* antifóna szerepel, amely ezek szerint nem pálos szerzemény, hanem esztergomi eredetű.³⁵

Str-380 f103

Sal - va nos, Do - mi - ne, vi - gi - lan - tes, cu - sto - di nos dor - mi - en - tes,

ut vi - gi - le - mus in Chri - sto, et re - qui - e - sca - mus in pa - ce!

E u o u a e.

Összegzés

Az Oláh-pszalterium (Str-380) zsolttáros részét és antifónakészletét áttekintve meggyőződünk annak hitelesen esztergomi voltáról, elemeztük az abban található újdonságokat. Kötetünk legjelentősebb része azonban minden kétséget kizáróan a himnárium, ahogy az a bevezetőből is kiderült. Benne hitelesen áll előttünk a középkori Magyarország vezető liturgikus és zenei hagyományának, az esztergomi rítusnak eddig hiányzó dallamkészlete. E himnáriumra hivat-

³² OStr (Liber Regum): „Salva nos Domine vigilantes, ut ibi, sexti toni”. Lásd: FÖLDVÁRY Miklós István (közr.): *Ordinarius Strigoniensis*. Argumentum, Budapest 2009. 109.

³³ Remetei pálos kolostor antifónaléja (Zágráb, Metropolitanska Knjižnica, MR 8) 3; *Újhelyi pálos processzionále* (Budapest, OSzK Oct. Lat. 794) 45, vö. MMMAe 6064!

³⁴ Str-380 megtalálását követően jutottam hozzá a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményében őrzött, a szovjet hadiszákmányok közül visszakapott *Ordinarius Strigoniensis* (1505) egy lapjához (vö. RADÓ: *i.m.*, 131. szám; új jelzete OO.2.), melyen három kottázott incipit található. Szerepel köztük *Liber Regum* vasárnapjának *Salva nos* antifónája is, a fent említett 6. tónusú. Mégsem perdöntő bizonyíték ez a fenti kérdésben, mert OStr e példányának háttere (notátora, használói) egyelőre bizonytalanok. Az sem kizárt, hogy pálos tulajdonban volt: Leleszről került Sárospatakra, notációja pedig ugyanolyan kurzív magyar notáció, mint a pálos ún. Leleszi vesperalée (Sopron, Állami Levéltár; korábban Jászó, Premontrei Prépostság könyvtára, „Kézirat 93”).

³⁵ Három különböző tónusú *Salva nos* antifónát is tartalmaz ezek szerint az esztergomi kompletórium-hagyomány: 3. tónusú (például Str-1 f30^v), 4. tónusú (Str-7 f65) és az említett 6. tónusú (Str-380 f103) antifónákat. Összevetésül: a tanulmány megírásáig a CANTUS adatbázisban feldolgozott más európai forrásokban kizárólagosan a 3. tónusú antifóna variánsai szerepelnek!

kozva mutatható ki először az egyes himnusz dallamok szintjén is megnyilvánuló kapcsolat Esztergom és a belőle sarjadó további hagyományok között. Újonnan mérlegre tehető így eredet szempontjából a pálosok, a zágrábi püspökség, a pozsonyi káptalan vagy éppen az Isztambuli antifonálét használó egyházi közösség himnuszainak dallamkincse, és új szemszögből vizsgálható a protesztáns graduálok zenei anyaga.

A Str-380 himnáriumának részletező elemzése a jelen írás folytatásaként olvasható majd e lap hasábjain.

A tanulmányban használt források és egyéb könyvek rövidítéseinek jegyzéke:

- OStr *Ordinarius Strigoniensis* (Esztergomi ordinárius), kritikai kiadása: FÖLDVÁRY Miklós István (közr.): *Ordinarius Strigoniensis*. Argumentum, Budapest 2009.
- PsalBud *Psalterium Budense* (Budai pszaltérium), Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. I3c.; további két töredéke: MTA Kézirattár, K 480.
- Str-1 Antifonále a XV. század végéről (Budai antifonále), Pozsony/Bratislava, Archív Mesta, EC Lad.6; töredékei: OSzK A/23/ III és V. („Knauz 1”).
- Str-2 Antifonále a XV. század elejéről, Pozsony/Bratislava, Kapitulská Knížnica (Slovenský Narodný Archív), 2; töredékei: Archív Mesta, EC Lad. 2/47 („Knauz 2”).
- Str-7 *Breviarium notatum Strigoniense*, Praha, Bibliotheca Strahoviensis, DE. I.7. Kiadva: SZENDREI Janka (közr.): *Breviarium notatum Strigoniense* (s. XIII.). Musicalia Danubiana 17. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 1998.
- Str-380 *Psalterium chorale secundum consuetudinem Strigoniensis ecclesiae etc.*, München, Bayerische Staatsbibliothek, Res/2 Liturg. 380.
- MMMAe DOBSZAY László — SZENDREI Janka: *Antiphonen*. Monumenta Monodica Medii Aevi, 1–3. kötet. Bärenreiter Verlag, Kassel etc. 1999.

Ad primā 83

tia p̄s ante secula ge: **A**scendit ad celos se-
 nitus: & h̄o est ex subita
 tia mis̄ i seculo natus: **P**ater omnipotentis:
 Derect̄ de: perfect̄
 homo ex aia r̄onali et
 h̄iana carne subsistēs.
Equalis patri secūdi
 diuinitatem: minor pre
 scōm humanitatem
Qui licet deus sit et
 homo: non duo tamē
 sed vnus est christus.
Omus autē non quer
 sione diuinitatis in car
 nē: sed assumptione
 humanitatis in deū.
Omus omnino nō cō
 fusione substantiē: sed
 vnitare persone.
Nā sicut anima ratio
 nalis & caro vnus ē ho
 mo: ita deus et homo
 vnus est christus.
Qui passus est pro sa
 lute nostra descendit
 ad inferos: tertia die re
 surrexit a mortuis.
 Ascendit ad celos se
 det ad dexteram dei
 patris omnipotentis:
 inde venturus est iudi
 care viuos & mortuos.
Ad cuius aduentū om
 nes homines resur
 rebūt cū corporib⁹ suis
 & reddituri sūt de fa
 ctis: p̄ op̄ijs rationē.
Qui q̄ bona egerit ibit
 in vita eternā: q̄ vero
 mala in ignem eternū.
Hec ē fides catholica:
 quā nisi q̄sqz fideliter
 firmiter q̄ crediderit:
 saluus esse non poterit.
Gloria patri. **A**ñā.

spūs sanctus oibus dieb⁹
 vite nr̄e: cōfirmet nos
 virtus christi: interce
 dentib⁹ sc̄is suis: indulge
 at nobis dñs vniuersa
 delicta nostra alleluia
 R̄ Eḡ aut̄ Cap. ^{lib. 1.}
 seculorum immoz:
 tali inuisibili soli deo:
 honor: & gloria in secula
 seculoꝝ amē. Deo. **R.**
 Iesu christe fili dei vi
 ui. Misereere nobis. **V.**
 Qui sedes ad dexterā
 patris. Misereere. **A**ñā.

Ad primā
 R̄ Exurge x̄p̄e adiu
 uanos. Et litera nos pp
 nomen tuū. **A**ñ. feriat.
 Tu mā dasti dñe māda
 ta tua custodiri nimis.
 ps. De⁹ i noie. 34. vs̄.
Dñs La. feriale.
O homo quicūqz in
 nocauerit nomen dñi
 saluus erit i christo iesu
 dño nro. Deo. **R.** Iesu
 x̄p̄e. vs̄. **V.** Exurge.
O m̄ne san. **O** **O**
 cte pater omnipo
 tens eterne deus: qui
 nos peccatores ad pan
 cipū huius diei perue
 nire fecisti: tua nos que
 sumus hodie salua vir
 tute: & cōcede vt i hac
 die ad nullum decline
 mus mortale pct̄m nec
 vllū incurramus peri.

4. ábra. A vasárnapi prima részlete a Benedicat nos Deus kezdetű antifónával (f83).

Ad laudes.

Audate dominus
de celis: laudare
eum in excelsis.
Laudate eum oēs an-
geli eius: laudate eum
omnes virtutes eius.
Laudate eum sol et lu-
na: laudate eū omnes
stelle et lumen.
Laudate eū celi celoꝝ
et aque oēs q̄ sup celos
sunt laudēt nomē dñi.
Quia ipse dixit et fa-
cta sunt: ipse mandavit
et creata sunt.
Stavit ea i eternū et i
seculū seculi: preceptū
posuit et nō preteribit.
Laudate dñm de tra:
dracones et oēs abyssi.
Ignis grado nix gla-
cies spūs pcellarum:
q̄ faciunt verbum eius.
Quoniam et omnes col-
les: ligna fructifera et
omnes cedri. **ps̄ dñi**
Bestie et vniuersa pe-
scamus in pace. **ps̄ dñi.**
Quis qui illumi-
nas nocte et lucez
post tenebras factis cō-
cede propitius: vt hęc
noctem sine impedimē-
to sarchane trāscamus:
atqz in matutinis ho-
ris ad sanctum serui-
um tuum recurrentes:
tibi domino deo vino
et vero gratias et lau-
des referamus. **S**alua
toꝝ mundi salua nos: oī
potens deus: et lucem
nobis concede perpe-
tuam: et pacē tuam no-
stris concede tempoꝝ
bus: a subitanea et im-
provisa morte nos eri-
pere digneris. **Q**ui cū
deco patre et spiritu sā-
cto vnius et regnas de-
us. **ps̄ dñi omnia secula**
ps̄ dñi. **ps̄ dñi.** **ps̄ dñi.**

Ad completorium 103

Salua nos. **C**anticum
symeonis. **Luce. ij.**
Anc dimittis ser-
uum tuuz dñe: p̄m
verbum tuum in pace.
Quia viderunt oculi
mei: salutare tuum.
Quod parasti: ante fa-
ciem oīum populozuz.
Lumen ad reuelatio-
nem gentium: et gloriā
plebis tue israel.
Gloria patri. **Añna.**

Salua nos domine vi-
gilantes: custodi nos
dormientes: vt vige-
mus in christo: et rege-

Qui stans i domo do-
minū: in atrijs domus
dei nostri.
In noctibus extollit
te manus vsas i sancta:
et benedicte domino.
Benedicte te dñs ex sy-
on: q̄ fecit celū et terrā.
Ter lucis ante termi-
nū reruz creatoz
positū: vt solita clemē-
tia sis p̄sul ac custodia.
Procul recedant som-
nia: et noctium fantas-
mata: hostēqz nostruz
compame: ne polluan-
tur corpora.
O eo patri. **Ca.**
Ant nomen sanctū tu-
um invocatū est super
nos: ne derelinqs nos
dñs deus noster. **D**eo
domine vt pupillā ocu-
li sub vmbra alarū tua-
rum protege nos. **ps̄ dñi.**

5. ábra. A kompletórium részlete a 6. tónusú Salva nos Domine antifónával (f103); jól látszik, hogy a Te lucis ante terminum himnusz elé utólag ragasztották be a 133. zsoltár töredékét.